

Illyés (és Aczél)

II. rész

...a gazda

A hatvanas évek második felében Illyésnek már csak egy fontos műve maradt publikálatlan, de ez éppen az, amelybe Illyés a legfontosabb közönséggyógyító üzenetét építette bele. Az 1969-ig elzárva tartott Malom a Séden személyes és nemzeti gyógydráma. Személyes gyógydráma visszahúzni Gellért Endrét, a rendezőt öngyilkossága után az életbe, nemzeti gyógydráma kihúzni a magyarságot a „bűnös nép” önvesztő képzetéből. A dráma színpad híján nem hatott sem erre, sem arra. Gellért Endrét elvitte a második öngyilkosság, s a Malom a Séden-nel a nemzetnek csak a Spenót-fogyasztó, sajátos kisebbsége találkozhatott. Az akadémiai magyar irodalomtörténeti kézikönyv 1966-ban megjelent hatodik kötetében, amelynek a politikai szempontértvényesítők által kivételes éberséggel megdolgozott lapjaiban – a megjelent drámákkal, a Dózsával, a Kegyencsel, a Különccel ellentétben – a kéziratba rekesztett Malom a Séden feddhetetlenségi igazolást kap: „A Malom a Séden... az indokolatlan nemzeti szégyenérzetből akar felszabadítani és vitázni avval a politikai koncepcióval, mely a többi között a »csatlós múlttal« is indokolta a maga eszközeit. Reményt és bizakodást ébreszt, a jövőt készíti elő, a nemzeti megújulás bizalmát fejezi ki.”¹

1967 februárjában Hévízen Illyés Karinthy Ferencet készíti fel a nemzethalálra. Folyton a nemzethalálról beszél, meg arról, hogy „felülről... mindent támogatnak, boldogan üdvözölnek, ami önmocskolás” – jegyzi fel Karinthy a Naplójába érzékeltetve, hogy mennyire unja ezt a visszatérő szöve-

get.² Fél évvel később maga tér vissza hozzá egy rádióműsortól kipattant indulattal: „...merő önköpkedés... a magyarok gyalázatos nemzetiségi politikája... a szokott szöveg... ez is az igazság része. Az a része, amit most hangoztatni lehet és divat. A többi részéről nem lehet és nem divat beszélni. De ennek igazán örülnek fönt, Aczél és Szirmai: ha ti, magyarok így köpdösítetek magatokat, hát akkor mit akartok...?”³ Bizony, aki ezt mondja, annál „urbánusabb” író ebben a korszakban nemigen él.

Ennek a kitörésnek a velejét Illyés is fogalmazhatta volna, de a személyes utalásait nem. Egyrészt azért, mert legalábbis zsidó származás kell ahhoz, hogy valaki ne tartson a „ti, magyarok” és a két zsidó származású politikai szembeállításában rejülő értelmezési lehetőségektől. Másrészt azért, mert Illyés az önmocskolás szításával nem Aczél, nem „a gazdát”, hanem a tényérnyalóit, „a magánszorgalmú kutyákat” vádolta, akiket Illyés 1965-ös verse szerint „...a gazda, / ő rúgta őket végre hasba: / coki pokolba, ördögök.”

A gazdával az a baj, hogy nem tudja, kit kellene a nép javára hasba rúgni, mert (Aczél) „jól választja meg a barátait, de rosszul a szolgálát”, „jó értékismerő – rossz emberismerő”.

Ezek a megállapítások már 1981-ből valók. Egy évvel azelőtt tartotta az MSZMP a XII. kongresszusát, melynek szünetében a meghívott prominens értelmiségiek a kialakult szokás szerint találkoztak a párt vezetőivel. Kádár beszéde után Illyés szól a naplójegyzetek szerint a következőképpen: „... jó internacionalista csak az lehet, aki a saját népének is megkíván annyi jogot, mint másnak. Aczél kö-

¹ A Magyar irodalom története, VI. k., 490. o.

² Karinthy Ferenc: Napló, I. köt., 14. o.

³ Uo., 78. o.

⁴ Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983, 72. o., 73. o.

zelembe intettem, s védtem, hogy ő rendet teremtett, de van egy réteg, amely minden alkalmat fölhasznál arra, hogy csak rosszat mondjon a magyar nép közelmúltjára.”

A hetvenes évek elején sajátos érdekegység és akcióegység alakult ki a parasztságot egzisztenciális érdekeiben megtámadó úgynevezett „munkásellenzék” és a népi, paraszti életalapra hivatkozó írók egy csoportja között. Ennek a Moszkvából is ösztönzött akcióegységnek a reformpártiként nyilvántartott politikusok között Aczél is egyik célpontja volt, s nem éppen a legjelentéktelenebb. Fekete Sándor a 168 Órának adott interjújában elmondja, hogy a szovjet nagykövetség egyik diplomatája magyar fegyvertársai közreműködésével listákat készített a sajtó „magyar” szempontú kitisztogatásához. Fekete szerint az egyik író, akit a diplomata meglátogatott, tájékoztatta az akcióról Aczél, Aczél Kádárt, Kádár pedig visszahívatta a buzgó diplomatát.⁵ Több egybehangzó szóbeli közlésből tudjuk, hogy ez az író Illyés volt.

A szultán halála

Ebben az időszakban reális lehetőségnek tűnt, hogy a politikai vezérkarban kiélesedő harcok melléktermékeként újabb népi-urbánus szellemi háború robban ki. A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi közgyűlésén 1973. május 7-én Király István Hazafiság és internacionalizmus (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok) című nagyívű előadása⁶ ismét megnyitotta a magyar „historikerstreit”-öt (amely 1960-ban is egy hasonló alkalommal, Molnár Erik akadémiai előadásával kezdődött). A vitát kizáró ünnepélyes keretek közé illesztett előadás azt a benyomást keltette, hogy a nacionalizmus és a kozmopolitizmus (a vita fogalomkészletében: szupranacionalizmus) kérdésében módosul a hivatalos álláspont, Molnár Erik átértékelődik, a polgári történelemtudomány fő jellemvonásának, tehát a marxista

történelemtudományt veszélyeztető fő veszélynek ezentúl a kozmopolitizmus, a marxizmuson belüli legveszélyesebb elhajlásnak pedig a „baloldali ezoterizmus” minősül. Szeptemberben az előadás akadémiai vitáján Vácrátóton többen is felemlítik a népi-urbánus ellentét fölmelegedésének jeleit és veszélyét, Király István és Pándi Pál között látványos összecsapás zajlik le.⁷

Fél évvel később, 1974 márciusában a reformpártiként számon tartott politikusok (Aczél, Nyers, Fehér, Ajtai, Borbándi) részben vagy egészen elvesztik hatalmi pozícióikat (Fock is csak rövid haladékot kap – mintegy technikai okokból). A reformellenes erők győzelme teljesnek, az úgynevezett szövetségi politika és a konszolidáció jövője fölöttébb kétesnek tűnik.

Ekkor írja meg Illyés a Népszabadság 1974. július 21-i vasárnapi számába az „Egy vita vége és – eleje” című cikkét, amely szembemegy ezzel a félt (bár végül ki nem bontakozott) tendenciával.

A cikk fő mondanója az, hogy az úgynevezett népi-urbánus megosztottság a múltban sem jelentett és most sem jelent igazi megosztottságot, nem voltak mögötte más elvű és – főleg – a néphez más lélekkel viszonyuló táborok, csak „szomorú zúrvar”, kavargás. Félreértés, mi tisztázható, s a kor éppen nem a megosztásnak, hanem a tisztázásnak kedvez. A látszatok által megosztott csoportok s az irodalom és a politika közötti „szóértésnek van forgatható szótára”. Ilyen szótárként emeli le a polcra Illyés – a szerző neve nélkül csupán a címmel azonosítva – Aczél legújabb kötetét, a „Szocialista kultúra – közösségi ember”-t az elmúlt másfél évtized szövetségi politikájának nagy laudációja keretében. Ebben a szövetségi politikában oldódhatnak békévé a múlt harcai. A leváltott Aczél melletti kiállás a szellemi béke és a pacifikátor melletti kiállás.

Illyés a maga békehirdetésében lényegében eltüntette, eljelentéktelenítette vagy eláltalánosította a népi

⁵ Mi maradt Aczél után? Interjú Fekete Sándorral. 168 Óra, 1992. február 18.

⁶ In: Király István: Hazafiság és forradalmiság, 1974. 133–217. o.

⁷ A vita összefoglalását ld. Magyar Tudomány, 1974/1.

szárny (ön)megkülönböztető specifikumát, és ez a népi írók csoportjára megrendítő hatással volt. A cikk visszhangjáról a hatalom felől és a népi írók új nemzedéke felől Kiss Ferenc naplójában találjuk a legtöbb információt: Sánta Ferenc telefonon támadt Illyésre, „állítólag gorombaságokat mondott a 21-én megjelent cikkről” és fölzaklatta Illyést. Illyés beszél a cikkről és hatásáról Csoóri-val, aki beszámol erről Kiss Ferencnek, ő pedig a naplójának. Ezt a többszörös közvetítést tekintetbe kell venni az alábbiak befogadásánál: „Sanyi [Csoóri] az Illyéssel való beszélgetésnek csak a lényegét mondta el. Eszerint Illyésnek meggyőződése, hogy írása történelmi tett. Lezárja a népi-urbánus vitát, s ezzel a mai vitákat mentesíti azok tartalmától. Rényiék tíz napig ültek rajta. Húzni is kellett belőle, például egy Faragóékra [Faragó Vilmosra, az ÉS főszerkesztő-helyettesére és munkatársaira] utaló passzuzt. (...) Az, amit Sánta Flórána [Illyés feleségének] mondhatott, hogy átveszi, megismétli a Rényiék vádjait, nem igaz. A ti védelmetekben írtam.” Illyés elmondja még, hogy elragadtatott gratuláló levelet kapott a Népszabadság főszerkesztőjétől, Kádár melegen gratulált a Népszabadságnak. Kiss Ferenc: „...Illyés cikke nagy zavart okozott. Könnyű kijátszani ellenünk. Nemcsak Sánta, Czine is így vette... Kósa Laci is összetörten telefonált kedden: levelet ír Illyésnek.” Kiss lebeszéli: „...ha az életmű összefüggésében gondolkodunk erről, nem gondolhatunk mást, csak azt, hogy ez egy többszörösen bővített mondat legszerencsétlenebb része. De amíg nem ismerjük az eszmecsere egészét... addig nem hihetjük, hogy Illyés ingyen és magánszorgalomból írta ezt a cikket. Ő sosem adja ingyen, amit ad. Hátha ezzel is nyert valamit! Mondjuk a lapot. (...) Csoóri: Nincs mit tenni. Mint Szigetvárnál a halott szultánt: fel kell kötni a lóra.”⁸

Bizonyára Illyés füléhez is eljutott (vagy ekkor, vagy máskor), hogy a lóra kötött szultán pozíciójába helyezték,

mert egy Kádárral való beszélgetésben – Kádár hetvenedik születésnapján – maga is használja ezt a képet: „Olyan egyenes vagy, mint egy jó hasábfal. – Mint a lóra szijazott Szulejmán. – Vigyázz az egészségedre. – Te vigyázz a magadéra.”⁹

Aczél-posta

Hogy Illyés ekkor kapott-e valamit cserébe, nem tudjuk. Az tény, hogy a népiek által szenvedélyesen bírált Élet és Irodalom főszerkesztését Nemes Györgytől (Kiss Ferenc: „Mi lesz ennek a vége? Ennek az ostoba, vak önzésnek! Hogy egy Nemes Györgyöt... sem lehet visszább vonni...”)¹⁰ a számukra elfogadhatóbb Jovánovics Miklós vette át, és Illyés egy rövid ideig ismét publikál a lapban. („Illyés áldását adta magára” – közli Aczél az új főszerkesztővel.)¹¹ Aczél ekkortájt kezdi el szervezni az ÉS monopóliumát megtörő irodalmi hetilapot, amely végül 76-ban indul el Új Tükör címmel. Illyés naplója szerint „Aczél ezt ígérte mint a népiek szócsövét, szemben az Élet és Irodalommal.”¹² Az Új Tükör sohasem lett a népiek szócsöve, az aczéli kultúrpolitika – és „nagy politika” – szócsöve lett, annak is szánták, de mindenestre kezdettől Illyés az Új Tükör „zászlóshajója”, első számú író-publicistája, és Illyésnek is az Új Tükör lett az első számú publikáló helye. A Magyar Nemzetben is ebben az évben kezd Illyés publikálni, nevezetes karácsonyi Magyar Nemzet-cikkeinek első darabja 1974 karácsonyan jelenik meg. Ekkor alakul meg az – Illyés verscímét kölcsönző – Mozgó Világ szerkesztősége, és 1975 januárjától jelenik meg rendszeresen a lap. Ehhez már bizonyosan nincs köze közvetlenül Illyésnek, és a Mozgó Világ sem „a” népiek lapja, de mindenképpen az övek is és mindenképpen nyitott az irányukban.

Nem valószínű, hogy Illyés és Aczél, Illyés és a hatalom között olyan egyszerű cserefolyamat zajlott volna, amelyben a lépéseket és válaszleépéseket párokba lehetne állítani. Annyit

⁸ Kortárs 1992/10, 4–5. o.

⁹ Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983, 174. o.

¹⁰ Kortárs 1992/10, 5. o.

¹¹ Jovánovics Miklós személyes közlése.

¹² Illyés: Naplójegyzetek 1979–1980, 193. o.

állíthatunk, hogy a forradalom utáni időszakban Illyés legnagyobb súllyal, sűrűséggel és befolyással 1974 és 1977 között, az „Egy vita vége és – eleje” című cikk megjelenésétől a „Válasz Herdernek és Adynak” című – amannál is nevezetesebb – írás megjelenéséig van jelen a magyar sajtóban.

Illyés és a népiek ifjabb generációjának 1974-es konfliktusában összeadódik és összemosisodik két tényező. Egyrészt a szövetségi politika, a hatalom és a konszolidáció évtizedének megítélésében mutatkozó nagyon jelentős generációs különbség, másrészt az ifjabb generáció elszakadása Illyés főntebb összefoglalt nézetrendszerétől.

Említendő, hogy az ifjabb generációban éppen, aki talán legmesszebb ment a reformellenes erőkkel való együttműködésben, Fekete Gyula volt az, aki Illyés gesztusát követte. Illyés cikke után két hónappal recenziót írt az ott kiemelt Aczél-kötetről leszögezve, hogy nincs sürgetőbb feladat a „progresszió tömörítésénél”, kiolvastván a könyvből saját nézeteinek megerősítését, és megállapítván, hogy „voltaképp sokkal-sokkal kevesebb az, ami elválaszt bennünket – írókat, művészeket, tudósokat, a kultúra funkcionáriusait, politikusait –, mint az, ami összeköt. És abban a kevésben is, ami elválaszt, túl nagy szerepe van a fantomizálásnak.”¹³

A képhez természetesen hozzátartoznak Illyés fellépései üldözött értelmiségeik ügyében. Erre 1974 elején is, végén is szükség volt, az elején az Erdélyben letartóztatott Kallós Zoltán, a végén a Magyarországon letartóztatott Konrád György, Szelényi Iván és Szentjóni Tamás ügyében.

Illyés 1976 elején úgy látja, hogy minden igyekezete és kompromisszumkészsége ellenére sem tud teret nyitni a magyar sorsproblémáknak a magyar sajtóban. Amikor Faragó Vilmos főntebb már említett szerkesztőségi üzenetére reagáló cikkét sem az ES, sem a Népszabadság nem közölte, kilépő levelet írt az Írószövetségnek, egy másikat rögtön Aczélnek, hogy kilépését ne értelmezze ellene irányu-

ló lépésnek. Közvetlenül – többek között – Juhász Ferenc és Csoóri Sándor, Flórán keresztül Aczél, Aczélon keresztül Kádár vesz részt Illyés „leszerelésében”. Kiss Ferenc naplója szerint: „Másnap... találkozott Flóra Aczéllal. Aczél megrendítette Illyés lépése. Kérte, hogy ne küldje el a levelet, mert mind neki, mind Kádárnak kellemetlenséget okoz. Hivatkozott a nemzetközi helyzetre, kijelentette: a Népszabadság álláspontja nem a párté.”¹⁴

Aczél személyesen és igen energikusan közvetít Illyés és az ES között. Illyés megírja nyílt levelét az Élet és Irodalom főszerkesztőjének, „melyet elküldés előtt Aczélnek is illendő megmutatni, oly segítőkész volt. Tud róla, s máskor is megbántódott, ha ilyen lépésemről mások révén, hallomásból értesült.”¹⁵ A levelet Aczél adja át a főszerkesztőnek, a főszerkesztőtől Aczél veszi át a választ, és Aczél közli veze, hogy Illyés korrektnek találta azt.¹⁶

A hatvanadik év

1977-ben két nevezetes történelmi tényező ünnepelte hatvanadik születésnapját. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Aczél György. Illyés mindkét eseményt cikkkel tisztelte meg. Illyésnek ezt az esztendejét kettős félelem határozta meg. Az egyik tárgya Erdély sorsa, a másiké a szövetségi politika, illetve a szövetségi politikát fenntartó politikai erők sorsa. Ez a kettős félelem és kettős – összefüggő – védőszándék vezeti a tollát: szorosabban a hatalom (aczéli) szárnya mellett, keményebben a kisebbségi magyarokért. Ez a két törekvés találkozik az év végén a „Válasz Herdernek és Adynak” című híres esszében.

Erdély: júniusban Nagyváradon és Debrecenben találkozik Kádár és Ceausescu. A tárgyalások után Erdélyben a helyzet romlik, ha valaki addig hitte, azután már nemigen hihette, hogy a román diktátorral lehet és érdemes tárgyalni. Az év nyarán Király

¹³ Fekete Gyula: Egy fontos könyv ürügyén. Irodalomtörténet 1975/2, 369. o.

¹⁴ Kortárs 1992/10, 7. o.

¹⁵ Illyés: Naplójegyzetek 1975–1976, 374. o.

¹⁶ Jovánovics Miklós személyes közlése.

Károly megírja nevezetes beadványát, ezt Fazekas, Sütő fellépései követik. És a repressziók persze.

Magyarországon: az 1974-es személyi változásokat, a reformellenes szűrnő vezéralakjának, Komócsin Zoltánnak a halálát és az 1975-ös kormányváltást követő csöndesebb és dermedtebb időszak véget ért, az 1973-as világgazdasági válság és az azt követő átalakulás magyar kezelésmódja tartóhatatlanná vált. Egyszerre aktivizálódtak azok, akik a reformot vagy legalább annak egyes elemeit megpróbálták életre kelteni, és azok, akik végleg meg akarták tisztítani a politikai vezérkart a reformveszély hordozóitól egészen a csúcsig. Ez a harc csak 1978 tavaszán dől el, addig Aczél pozíciója is bizonytalan.

1977 nyarán Aczél legfontosabb tanácsadói és szövetségesei részéről is támadás éri. Az 1976-os írószövetségi közgyűlés után, ahol a párt kultúrpolitikájának kulcsembereit, Király Istvánt, Pándi Pált, Nagy Miklóst kiszavazzák a választmányból, Aczél legerősebb támaszai közül is többen úgy gondolják, hogy az „elvtelen engedékenység”, az eszmeileg elbizonytalanodott és elbizonytalanító szövetségi politika megrendíti a marxizmus és a marxisták pozícióját a szellemi életben. Rényi Péter a Központi Bizottság június 22-i ülésén „robbant”. Beszédének lényege: „...a szinte mindent eluraló szempont a szövetségi politika, annak egyoldalúan értelmezett szolgálata. Az ideológiai konfrontációtól úgy félünk, rettegünk, mint az ördög a szenteltvíztől.” A másfél évtizede folyó szövetségi politika eredménye, hogy a hallgató személyek és irányzatok megszólaltak, és markánsabban fejtik ki a pártétól eltérő nézeteiket. Ezért most a hangsúlyt a „kapunyitásra” az ideológiai tisztázásra kell áthelyezni. Az ideológiában nincs kompromisszum, ott „pártszerűen approbált álláspont kell, amelyet kötelezően támogatni kell a párt képviselőinek”. Az alábbiak pedig a nevek kimondása nélkül mindennekelőtt Aczélra és Illyésre vonatkoznak: „Nagyon nagyra becslöm

egyes elvtársaink, vezetőink képességét arra, hogy a legnehezebb szövetségi partnereinkkel nagyszerű, példamutatóan szoros személyes kapcsolatokat építettek ki, hogy barátként, szinte családtagként tartják nyilván őket, az egyébként nehezen kezelhető alkotó értelmiségieket... Am erre egymagában... nem lehet egy kultúrpolitika sorsát bízni, ahhoz nyílt eszmei ütközés is kell... egységes és fegyverezett fellépéssel.”¹⁷ Mindez néhány órával azután hangzott el, hogy Óvári Miklós a napirendi pont előadójaként többek között arról beszélt, hogy a Charta 77-tel kapcsolatos akció (a 34 értelmiségi által aláírt első szolidaritási nyilatkozatról van szó) résztvevőit sikerült „politikailag elszigetelni”, amihez „sok segítséget kaptunk a politikánkat támogató pártönkívüli barátainktól, Dérytől... Illyés Gyulától, Illés Endrétől és sok mástól.”¹⁸

E központi bizottsági ülés után Aczél és Rényi amúgy igencsak szoros kapcsolata egy évre megszakadt.

A fentiekből világos, hogy ami Aczélra fenyegette, az Illyést is fenyegette. Az is világos, hogy egy „elkelet-németesedett” vagy „elbolgárosodott” vezetés a magyar kisebbség számára még sokkal kevesebb reményt, az értelmiségnek az ő ügyükben is még kevesebb fellépési lehetőséget, az országnak még kevesebb önállóságot hagyott volna. Illyés naplójegyzetei ebben az évben tele vannak aggodalommal és Aczél aggodalmainak lenyomatával. Ekkoriban elég sűrűn találkozunk, gyakran vacsoráznak együtt (rendszeresen Déryéknél Déry augusztusi haláláig), személyes kapcsolatuk ekkor a legmélyebb: Március 12.: „A kornak leghetésegszében újítóan igazmondó – tehát forradalmi – alkotóit a hatalom vette ki az irodalomtörténészek és esztéták kései közül. Még Aczélnak politikusi pajzsán s még a legutóbbi időkben is kopogott a kő..., amiért életben tartotta a nemzet két vitathatatlan szépírói lángelméjét, Németh Lászlót és Szabó Lőrincet.”¹⁹ Július 15.: Aczél „keményen szorítják, ellenséges gyűrűben van.”²⁰ Szeptember 4.: „A küzdelem folyik,

¹⁷ MOL MDP-MSZMP-iratok, 288 f. 4. cs./150. ó.e.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Illyés: Naplójegyzetek 1977–1978, 36. o.

²⁰ Uo., 87. o.

nehéz szakaszban, fölbuzdult az el-
lentámadás.²¹

Aczél politikai helyzete mellett személyes állapota is a napló témája. A születésnap kapcsán is. Ha egy bohókás történész egyszer monográfiát ír „Hatvanadik születésnapok Magyarországon a huszadik század második felében” címmel, akkor Rákosi Mátyás születésnapjától Nagy Imre születésnapján, Kádár lemondási szándéknyilatkozattal kísért születésnapján, az ellenzékiek értelmiség születésnapjain, például Bálint Endréen keresztül a rendszerváltás utáni születésnapokig, Rácz Sándoréig, Mécs Imrééig stb., stb. igen tanulságos anyagot halmozhat föl. Aczél születésnapjáról a nevezetes mozzanatok – Illyés cikke, Jancsóék kapitális tortája – mellett az lesz az egyik lényeges feljegyezni való, hogy ő az egyetlen politikai bizottsági tag, aki a hatvanadik születésnapjára nem kap szovjet kitüntetést. Ennek komoly jelzésértéke volt. Július 15.: „Aczél állapota. Arcán és testtartásán ott a depresszió. Mert rövidesen hatvanéves lesz? [Juhász] Ferencen át azt kéri: írjunk a könyvről Illés Endre, én, Juhász.”²² Szeptember 4.: Aczél levért. „Csak nem heveri ki a születésnapját. A vigaszra, amit néhány mondatban nyújtok, csak legyintése van... A cikkem meglepte, a hosszan tartó ölelés is azt fejezte ki. Kádár hívta föl, az első elolvasása után. A felköszöntő beszédében kétszer is megemlíttette.”²³ Aczél később egy hatvanéves barátjához írott levelében maga is említi, hogy a „férfikor utolsó nagy és nehéz születésnapját” ő milyen nehezen élte át.

Többen tudott tényként említik, hogy Aczél kérte föl Illyést a születésnap cikke megírására.²⁴ Aczél élete végén úgy nyilatkozott, hogy ha tud róla, nem engedni megjelentetni az írást. Sem ez, sem az nem valószínű. Nem valószínű, hogy Illyés tudatosan félrevezette volna naplójegyzetei majdani olvasóját azzal, hogy Aczél „meglepte” a cikk. Illyés ugyan nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy

amit a naplójába ír, az egyszer nyilvánosságra kerülhet (és ezzel a tudattal is írta), de azzal is tisztában volt, hogy addig ez nem történhet meg, amíg ő és politikai hősei élnek, illetve hatalmon vannak. Egyébként is miért tagadta volna le a kései olvasó elől Aczélnek ezt a felkérését, ha nem tagadta el azt, hogy Aczél recenziót kért tőle és másoktól a könyvről. Az sem valószínű, hogy ha Aczélnek annyira szüksége volt politikai harcaiban nagy szövetségesei kiállítására, hogy közvetlenül kért tőlük recenziót, lemondott volna, ha tud róla, a születésnap cikke.

A cikk a születésnapon, augusztus 28-án jelent meg a Magyar Nemzetben. Ennek a napnak a jegyzete mutatja, mennyire szoros összefüggés van a cikk és a Rényi-fölszólalás keltette kultúrpolitikai vihar között: „Aczél küzdelmeiről. Kardos György – lemond a Fejes-ügy folyományaként. A Magyar Nemzetben megjelent cikk – használ-e?”²⁵ Rényi felszólalásának közvetlen kiváltó oka Fejes Endre: Gondolta a fene című kötetének megjelentése a Magvető Kiadónál Kardos György igazgató védnökségével. A „Fejes-ügy” tehát a „Rényi-ügy”, amely Kardos számtalan lemondó levelének egyikét ihlette.

A két születésnap cikke, az Aczél tiszteletére készült és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére készült párt alkot, összetartozik. Mindkettő címszava és kulcsszava a béke. Az első címe: „A békéről és a békítésről”, a másodiké „A béke rendje”. Csoóri Sándor az 57-es irónyilatkozatról szóló rádióműsorban mondta a következőket: „Azok, akik öt-hat világhéget végigélték, mondjuk Németh László, Illyés Gyula, ez a nemzedék, ugye, mert végigélték az első világháború végét, a 18-as forradalmat, a proletárforradalmat, akkor végigélték a második világháborút, akkor a sztálini korszakot, a Rákosi-korszakot, akkor 56 végét, tehát hogy ha egy életbe ennyi tragédia fér bele, akkor lehetséges, hogy ők úgy gondolták, hogy úgymint a nagypolitika dönti el

²¹ Uo., 116. o.

²² Uo., 87. o.

²³ Uo., 116. o.

²⁴ Pl. Maróti: Illyés és a kultúrpolitika. In: Költő feleljl., 40. o.

²⁵ Illyés: Naplójegyzetek 1977–1978, 107. o.

végső soron, hogy mi történik Magyarországgal, hogy ők igazában csak egy olyan helyzetet tudnak teremteni, amelyekben alku révén természetesen, kiegyezés révén, de egy másfajta élet indulhat el, amelyik az itt lakók java részének próbál valamilyen életfeltételeket teremteni.²⁶

Pontosan erről van szó, kivált ha Csoóri felsorolásába a Horthy-korszakot is beletesszük, amelyben Illyés és Németh nem gyarapodást, hanem pusztulást, nem távolodó, hanem közeledő háborús veszélyt, nem mérséklődő, hanem fokozódó elnyomást látott – a Kádár-korszakkal ellentétben.

Illyés az első cikkben úgy üdvözli Aczélt, a megnyutató, tevékeny béke, az aprólékos békeépítés emberét, és úgy tanúsít lojalitást a rendszer iránt, hogy megtartja a távolságot annak frazeológiájától, ideológiájától, hivatalos beszédmódjától, megszólítási formájától is: Aczélt – nevének említése nélkül – „kedves uramként” szólítván. Utal régi vitáikra, a Kádár-rendszerrel való együttélésének konfliktusos kezdetére – egyszerre jelezve a konfliktusok akkori okainak fogyását és akkori nézeteinek fönntartását.²⁷

Második cikkében a Szovjetunió jelentőségének és a világ vele kapcsolatos várakozásainak kiemelésével adja meg az alkalomhoz illő, ünnepélyes hangot – elkerülvén a pozitív véleménynyilvánítást a Szovjetunió négy évtizedéről. Összeköti a nagy lehetőségek két pillanatát, az 1936-os alkotmány előkészítésének és az ekkoriban készülődő új szovjet alkotmány előkészítésének időszakát. Az elsőt eltemeti a Kirov-gyilkossággal és mindennel, ami aztán következett – tabusértő módon erre a pontra hozva előre az 1945-ben zárult „legemberpusztítóbb dőrejsorozat” nyitányát, a másodikról nem valóságként, hanem reményként kell beszámolnia, dicsérheti a lehetet a van helyett – ajánlván a forradalom demilitarizálását, a nemzetiségek gondjá-

nak kezelését az értelem és a jogtiszteltet (természetesen a „lenini elvek”) útján, és azt a türelmes, aprólékos békeépítést, amelyet az előző cikkben, a magyar politikában valóságként üdvözölt.²⁸

Mindkét cikk az ideológiai tisztázást kerülő szövetségtartás példázata, a szövetségi politika támadás alatt álló hagyományának illusztrációja.

Az embargó

A Magyar Nemzet karácsonyi és újévi számaiban megjelent a Válasz Herdernek és Adynak.²⁹ A hosszú, kétrészes esszében pedig – a nyom nélkül már el nem tűntethető második részre tartogatva – az a három bekezdés, amely olyan nyíltan, konkrétan és szenvedélyesen szól az erdélyi magyarság szellemi kifosztásáról, „már-már apartheid” sorsáról, bekebelezésének kísérletéről,³⁰ amihez még hasonló sem került ki a legális magyar sajtóból a szabad magyar sajtó felszámolása óta eltelt évtizedekben. Mintha ehhez a három bekezdéshez gyűjtött volna politikai tőkét Illyés 1977-es cikkeiben, és ebben is támasztékként immár nem csupán Leninnek, de általában a „marxista pártoknak” tulajdonítván a trianoni békediktátum történelmi bűnné minősítését³¹ (ami egyébként nem egészen felel meg a valóságnak), állítván, hogy „a nemzetiségek létjogait védő törvények – Lenin szellemében – a SZU területén a történelem leghaladóbb elvein alapulnak”³² (ami még kevésbé felel meg a valóságnak), és kibontván a „szélárnyék” képet az addigiaknál teljesebben, hangsúlyozván a Magyarország „gazdasági helyzetének, közállapotainak” és „emelkedő, tisztuló szellemi életének” kijáró „nemegyszer sóvárgástól sem mentes tiszteletet” még a „kontinensünkön túli távolságban is”³³

Ez az esszé mutatja, hogy minő taktikai előkészítést igényel a taktikus fogalmazásmód tudatos áttörése, az utó-

²⁶ Népszabadság, 1993. január 23.

²⁷ Illyés: A Békéről és a békítésről. Magyar Nemzet, 1977. augusztus 28., ld. még Illyés: Naplójegyzetek 1977–1978, 108–110. o.

²⁸ A béke rendje. In: Illyés: Szellem és erőszak, 204–209. o.

²⁹ In: Szellem és erőszak, 231–263. o.

³⁰ Uo., 256–259. o.

³¹ Uo., 245. o.

³² Uo., 256. o.

³³ Uo., 251–252. o.

élete pedig azt, hogy ez az előkészítés is mily csekély védelmet ad.

Mielőtt az írás utóéletére térünk, még rögzítendő ama illesztési hiány itt (is) ható fontos következménye, amit Illyés nemzetkoncepciójában találunk. „Az ő [a jakobinusok] szép álmak közé tartozott ez is: egy állam, egy mértékrendszer, egy nyelv. Milyen kényelmes, mert hisz milyen logikus! Minden erőszakos asszimilációnak, népbeolvasztásnak ez az »eszmei« alibije.”³⁴ Illyés ehhez nem illeszthető gondolatmenetei közül az egyik leghatározottabb: „A mértani meghatározások egyértelműségével tanulják az egymással még ellentétes országokban is az újkori társadalmi közösségnek, a nemzetnek alkotó pilléreit. Közös gazdasági élet, közös nyelv, közös kultúrában kifejeződő lelki sajátosság és közös területű államszervezet, ez az a négy láb, a szilárd anyagú négy pillér, melyen a nemzetek állják az idők rázását...”³⁵

34 A „Válasz Herdernek és Adynak” nemcsak a taktikus fogalmazásmód addigi normáit törte át, hanem a taktikus eljárásmodét is. Illyés karácsonyi cikkei addig átmentek egyfajta egyeztetési folyamaton, melyben a Magyar Nemzet vezéralakjai, Pethő Tibor, Ruffy Péter közvetítettek a szerző és a politika (Aczél) között. Ez a cikk viszont semmilyen egyeztetési folyamaton nem ment keresztül, Pethő Tibor főszerkesztőn kívül senki nem tudott róla, Aczél sem látta megjelenése előtt, legalábbis Illyés, Pethő és Aczél egyaránt ezt erősítette meg,³⁶ bár vannak olyan feltételezések, és ezt Pethő Tibor is lehetségesnek tartja,³⁷ hogy Aczél mégis látta a kéziratot, hogy Flóra akár Illyés tudta nélkül is eljuttathatta hozzá. Ebben az esetben Aczél is e partizánakció részese lenne, aki vigyázott rá, hogy ne tudjanak róla, hogy tudott róla. Ezeket a feltételezéseket semmivel nem tudjuk megerősíteni, igaz cáfolni sem, csak annyit mondhatunk, hogy ezeknek a feltételezéseknek a megjelenése akkor is szükség-

szerű, ha nincs semmi alapjuk – ami persze még nem bizonyíték arra, hogy nincs.

A cikkhez Aczél utólag mindenesetre gratulál azzal a megjegyzéssel, hogy „tompítani kellett volna egy-két mondatot”.³⁸ Április végéig az ügyben nem történik semmi figyelemreméltó. Illyés és Aczél viszonya a naplójegyzetek tanúsága szerint továbbra is szoros és bizalmas. Április 19–20-án lezajlik az a félidős központi bizottsági ülés, amely egy időre eldönti azt a küzdelmet, amely Aczél (is) hosszú ideje feszültségben tartotta. Biszku nyugdíjazták, az általa vezetett hatalomátvételi kísérlet megbukott. Április végén Illyés még Nagy Ferenc hazalátogatása és állampolgárságának visszaállítására ügyében tárgyal Aczéllal, s feljegyzése szerint Aczél megjegyzi, hogy ő még szörnyűbb dolgokat is tud Erdélyről, mint Illyés, de ebben az ügyben támogatókat találni nemhogy a tömbön belül, de még az Egyesült Államokban sem lehet.³⁹

Ekkor érkeznek az első hírek arról, hogy a sajtó vezetői utasítást kaptak az „erdélyi kampány” leállítására, válaszként a Romániában megindult ellenkampány első híreire. A karácsonyi-újévi esszé is tartalmazó tanulmánykötet kiadása versenyt fut az ellene dolgozó idővel. Május legelejére készül el a kötet, Illyés tíz nappal később értesül Csoóri Sándortól arról, hogy a Szellem és erőszak harmincezer példánya a Dabasi Nyomdában várja a sorsát, az egyetlen Pestre került példány fölött a pártközpont tudományos közoktatási és kulturális osztályán tanakodnak.⁴⁰ Ekkor már az Illyés-cikkre adott válasz is a rendelkezésükre áll a Luceafaral május 6-i számában.

Illyés május 13-án kapja meg a cikk fordítását, másnapra kész a válasszal. Pethő Tibor ekkor közli vele, hogy a pártközpontból – az esszé megjelenése után négy hónappal! – azt az utasítást kapta, hogy ilyesféle cikkeket előzetes hozzájárulás nélkül nem adhat le.

³⁴ Uo., 258. o.

³⁵ Illyés: Naplójegyzetek 1961–1972, 19. o.

³⁶ Ld. Illyés: Naplójegyzetek 1977–1978, 200. o. és Magyar Nemzet 50 év emlékkönyv, 278. o.

³⁷ 56-os Intézet Oral History Archivum, Pethő Tibor interjúja, készítette: Murányi Gábor, 749–750. o.

³⁸ Illyés: Naplójegyzetek 1977–1978, 202. o.

³⁹ Uo., 293. o.

⁴⁰ Uo., 304–305. o.

Május 16-án Illyés Eörsi Istvánnak a Szabad Európában felolvasott levéléről még azt jegyzi fel, hogy „Pozsgayt, de Aczél is ilyen módon támadni hibás lépés. Az ő gyöngítésük a demokratikus irány gyöngítése. No de hát ha az én hallgatásom – elhallgatásom vállalása – az erdélyiek gyöngítése?”⁴¹ Május 19-én Illyés már felteszi magának a kérdést, hogy „beszélhetek-e ezek után Aczéllal?”⁴² Tudniillik azok után, hogy előző nap este kiderült, hogy Pethő reggeli reményeivel szemben a Magyar Nemzet mégsem hozhatja le Illyés válaszát. Május 19-én Illyés kap öt – Kardos György által személyesen kicsempészett – példányt a Szellem és Erőszakból: „Első könyveimnek örültem úgy, mint most ennek.”⁴³ Két nappal később: „Pályám tán legközelebb – legfontosabb – könyve, s nem jelenhet meg.”⁴⁴ Illyés életének egyik alapkérdését érinti a Szellem és Erőszak sorsa: elfoglalhat-e a magyar „sorskérdések” szolgálatában és nyilvános felvételében egy sajátos, más számára nem kínáló pozíciót az általa föl vállalt szövetségi szerepen keresztül vagy sem, továbbvihető-e, igazolható-e ez a szerep visszamenőleg és a jövőre nézve?

Május 23-án Aczél meglátogatja Illyést. Azzal biztatja, hogy a válaszcikke megjelenhet, bár jobb lenne, ha más válaszolna, és „megbeszéljük”, hogy a könyv „megjelenhessék”.⁴⁵

A Politikai Bizottság május 30-án tárgyalja az ügyet. Az előterjesztést a határozati javaslattal a KB kulturális titkára, Óvári Miklós jegyzi. Látni fogjuk, hogy a javaslatok megfelelnek annak, amit Aczél Illyésnek ígért, a döntések viszont nem. Különösebb kockázat nélkül feltételezhetjük, hogy Aczél álláspontját a javaslatok tükrözik.

Javaslat: a Luceafaral cikkére válaszként vagy Illyés cikke jelenjen meg, ha hajlandó néhány változtatásra, vagy más válaszoljon. Döntés: ne Illyés válaszoljon.

Javaslat: hozzák forgalomba a Szellem és Erőszakot. Döntés: ne hozzák forgalomba. Egyebekben – a diplomáciai tiltakozó jegyzék, az Írószövetség tiltakozó levele, a titkári szintű magyar-román találkozó előkészítése stb. ügyében – a határozat nagyjából megfelel a javaslatnak, viszont kiegészül két – a sajtóra vonatkozó – ponttal, ami a javaslatban nem szerepelt. Egyrészt azzal, hogy a szomszéd országok élete „az elkövetkező időszak sajtójában hangsúlyozottan pozitív bemutatást kapjon”, másrészt azzal, hogy „a magyar kisebbségről anyagok csak előzetes konzultáció után jelenhetnek meg.”⁴⁶ Ez embargót jelent. Az embargó egyébként Aczél is érintette, az ő nemzeti kérdésekkel foglalkozó cikkét sem engedte Kádár megjelentetni ebben az évben a Népszabadságban.⁴⁷

Ehhez tegyük hozzá, hogy Illyés Mihnea Gheorghiuinak írott válaszcikke, az a második változat, ami a PB elé került, nemcsak címében („Fegyelmeztetn”) hanem egészében rendkívül fegyelmeztet, visszafogott, angolszász eleganciával (with the tongue in the cheek) megfogalmazott írás. Elég a cikk zárását idézni bizonyosságul: „Látok tehát utat – fegyelmeztetn és bekeszeretőn – a közeledésre, bár – legyen szabad még csak ezt közölnöm – úgy érzem magam, mint akit – miután eszébe juttatták hajlott korát – arcközelből szitaközön ért. Erre várom a világ véleményével együtt az önét is. Lekötelezne, ha közhasználatú hangon tenné.”

Ebben az évben központilag csökkentik a Magyar Nemzet példányszámát. Egy nagyenyedi öregdiákot kihallgatásra visznek a Gyorskocsi utcába, mert másolta és terjesztette a legálisan megjelent „Válasz...”-t.⁴⁸ Betiltják a fiatal írók lakitelki találkozóját, melynek témája a nemzeti kérdés lett volna, és lett is a következő évben, amikor Illyés Gyula részvétele nehezítette meg, hogy a találkozó szervezését ismét leállítsák.

⁴¹ Uo., 307. o.

⁴² Uo., 310. o.

⁴³ Uo., 310. o.

⁴⁴ Uo., 313. o.

⁴⁵ Uo., 315. o.

⁴⁶ MOL MDP-MSZMP iratok 288. fond 5. cs./747. ö.e.

⁴⁷ Ld. Agárdi Péter: Elmaradt hozzászólás Illyés Gyuláról. In: Költő feleljl, 50. o.

⁴⁸ Illyés: Naplójegyzetek 1979–1980, 7. o.

A PB-ülés másnapján Aczél kocsit küld Flóraért, s rajta keresztül számol be a fejleményekről, arról, hogy Pach Zsigmond Pál írja majd a választ, s arról, hogy a könyv is megjelenhet majd, mindössze egy-két mondat az akadály, Kardos György hibája, hogy nem mutatta meg a kéziratot. Ebben az ostyában adja be tehát Aczél azt a keserű hírt, hogy a könyv úgy, ahogy kinyomtatták, nem terjeszthető. Hogy mennyire gondolta vagy hitte komolyan egy módosított változat hamaros megjelentetését, azt természetesen nem tudjuk. Néhány nap múlva azt is megüzeni Aczél, hogy milyen szellemben íratja meg a választ Pach Zsigmondal.⁴⁹

Illyés ekkor is tartja magát a kialakult játékszabályokhoz, a *Nouvel Observateur* tudósítójának úgy nyilatkozik, hogy maga halasztja a döntést a válasz ügyében, és az is csak rajta áll, hogy a könyve mikor jelenik meg.⁵⁰ A hatalmi cenzúra személyes átvállalása a cenzúrázott részéről nem volt ekkoriban egyedi jelenség.

Illyés ekkortól kerüli a találkozást Aczéllal. Június 14-én jegyzi föl, hogy Aczéllal továbbra is barátságosnak kell lenni, mert nyilván jó akar, „De – hogyan megmondani neki, hogy mégse legyen viszontlátás.”⁵¹

Illyés és Aczél között 1978 májusától többnyire Flóra közvetít.

Augusztusban még egy – az előzőekkel összefüggő – tiltás éri Illyést. Az előző tiltások hatására született vers, a *Közügy* sem jelenhet meg a Magyar Nemzetben (csak majd másfél évvel később a *Kortársban*, hogy azután 1981-re már kötetcímadó vers legyen belőle). Illyés ekkor úgy érzi, hogy senkit a cenzúra úgy nem sújt, mint őt.⁵²

Kerékkülönbözet

1979: Aczél keresi Illyés társaságát, Illyés kerüli Aczélt. A naplóban is rögzíti az év közepe felé: „Karácsony óta kerültem a találkozást.”⁵³ Szilveszterkor sem veszi át a telefont, amikor

Aczél szokás szerint betelefonál a népiek szilveszterébe. Januárban Aczél felesége, majd Aczél jelentkezik Flóránál, hogy a megtört kapcsolatot helyrekalapálják. Februárban Aczél Flórán keresztül ígéri: a könyv is, a vers is meg fog jelenni.⁵⁴

Májusban Illyés elbúcsúztatja Bibó Istvánt. A parasztpárti szellemi vezérkarból és a hajdani írói vezérkarból idehaza már csak Illyés él. Júniusban nehéz hezitálás után elmegy Illyés Endréékhez vacsorára, ahol – tíz hónap után – Aczéllal is találkozik. „A rég nem találkozók fokozott udvariasságával” fognak kezdet, de a találkozásnak nincs folytatása. Csak novemberben. Ekkor is Aczél kezdeményezésére, idegnyugtató előkészítéssel. Kocsiban ülnek, Aczél hátrafordul „épp egy utcai lámpa fényében: az agyonkínzott – hirtelen megkerosodott – arc szinte csak emlékeztet a régre. »Dedikáld majd ezt, egyetlen könyvet sem dedikáltál még nekem« – és Janics könyvét nyújtja hátra. (...) »Zsuzsának, Gyurinak a baráti hűség jegyében, szeretettel.« (...) Ezt, hogy »Gyuri«, se írtam még le, kimondását is kerültük.”⁵⁵

A Janics-könyv – és nem például Illyés akkor megjelent nagy regénye, a *Beatrice apródjai*. Hanem Janics Kálmán: *A hontalanság évei* című megrázó monográfiája a szlovákiai magyarság háború utáni éveiről, amely Münchenben jelent meg, s melynek szerzőjét Szlovákiában ekkorra már rég kirúgták az állásából s naponta lefasisztázták az ottani sajtóban. Csoóri Sándor írja: „Az egyezkedő Illyés mellett ott van a szakításokra is kész Illyés. Egyetlen fejbólintással hozzájárul, hogy... a Szellem és erőszak Münchenben megjelenjék. Ugyanígy egyetlen kérésre elvállalja, hogy előszót ír... Janics Kálmán *Hontalanság évei* című könyvéhez.”⁵⁶ Aczél a „szakító” Illyésen keresztül közelít az „egyezkedőhöz”. Tevékenységének azt a részét dedikáltja magának, amely az egyezkedést megszakitotta. Aczél azonosítja önmagát a szakítással, s ezáltal azonosítja a szakítót az egyezke-

⁴⁹ Illyés: *Naplójegyzetek 1977–1978*, 327. o., 329. o.

⁵⁰ Uo., 332. o.

⁵¹ Uo., 336. o.

⁵² Uo., 369. o.

⁵³ Illyés: *Naplójegyzetek 1979–1980*, 68. o.

⁵⁴ Uo., 10. o., 15. o.

⁵⁵ Uo., 146. o.

⁵⁶ Csoóri: *Az Illyés-babona*. Hítel, 1993. november.

dóvel. Azzal közelíti vissza Illyést, amivel eltávolította.

A visszaközelítés folyamatában ez a novemberi találkozó csak egy lépés. A fölgülemlett méréganyagot kiürítő nagy beszélgetésre csak a következő év júniusában került sor, de a kapcsolatot azután sem lett már olyan intenzív, mint az 1978-as töréspont előtt volt.

Bizony nehéz Illyés munkásságát a szakítás és az egyezkedés pólusaira elektrolizálni, s még nehezebb Aczélt ebben a kétpólusos felbontásban elhelyezni.

Az év azzal kezdődik, hogy Konrád György három hónappal meghosszabbítja külföldi tartózkodását. Örkény István rábeszélésére hosszabbítja meg, aki Aczél kérésére utazik ki hozzá Párizsba azzal az üzenettel, hogy ha hazajön, a belügyi szervek külföldi tevékenysége miatt letartóztatják. Erről a belügyi szándékról több egybehangzó szóbeli forrás szerint Illyés értesíti Aczélt, Aczél Illyés figyelmeztetésére tájékozódik belügyi kapcsolatain keresztül. Nem tudjuk, honnan tudott erről Illyés előbb, mint Aczél (sőt Kádár), s még az is lehet, hogy Aczél csak meghagyta őt abban a hitben, hogy újdonságot hall tőle, de ez Illyés fellépése szempontjából érdektelen. Hogy lehetne ezt a fellépést a szakítás és az együttműködés címkéivel jellemezni?! A fellépés egy „cégéres” ellenzéki „cégéres” szakító érdekében történik. De a belügyesekkel – ebben és akkor – ellentétes szándékú hatalmi szárny érdekében is, és azzal együttműködve is. Mégpedig nem pusztán Aczállal egy személyes partizánakcióban, hiszen Konrád kintartásán először a párizsi nagykövetség dolgozott, s Örkény csak akkor utazott, amikor a nagykövetség munkatársa nem tudta Konrádot a hazautazásról lebeszélni.

Lakitelek: mint már említettük, a 78-ban betiltott lakitelki írótalálkozót 1979-ben Illyés részvételével sikerült megrendezni. Csoóri Sándor szerint a politikusok ebben a találkozóban ellenzéki zászlóbontást sejtettek. „Jól

sejtették. Kis Jánosék, Rajkék mellett még egy másik ellenzéki csoport is megjelenjék? Szó se lehet róla!”⁵⁷ Aczél utasították a megyei vezetőket, hogy akadályozzák meg a rendezvény megtartását. Ekkor Lezsák javaslatára Csoóri Illyéshez fordul, jöjjön el, ha ott van, akkor a rendezvény betiltásából túlságosan nagy botrány lenne. Csoóri szerint Illyés megjelenése Lakitelken hadüzenet volt az író részéről külön Aczélnak is.

Lehetséges, hogy előkerülő dokumentumok, visszaemlékezések alapján kétségbe lehet vonni, hogy Illyés nélkül betiltották volna a találkozót, s azt is, hogy Aczélnak valóban annyira ellenére volt a megtartása, de szintúgy lehetséges, hogy a dokumentumok, visszaemlékezések is ezt igazolják. Akár így, akár úgy, Illyés mindenképpen azzal a „szakító” szándékkal ment oda, hogy megmenti a hatalom által veszélyeztetett rendezvényt. Ott viszont, ahol a fellépése előtt már lezajlott egy számos eretnek nézetet előgörgető vita, bár ellenzéki zászlóbontásról szó sem volt, megfontolt eretnekséggel fogalmazott válaszai sorában a betiltott könyvéről a következőket mondta: „Az ország szekere alatt a politika és az irodalom kerekerei nem hajszálra egyformán forognak, de ma egy irányba forognak, és lehetnek a politikának más szempontjai az ország érdekében, ... mint amit az író pillanatnyilag helyesnek tart.” Aczél elégedett volt Illyés válaszával, a kérdés ellenzéki élének elhárításával.⁵⁸ A lakitelki szereplésben Csoóri felmutatja a szakító Illyést, Maróti felmutatja az együttműködő Illyést, holott csak egy Illyés van, aki a rendezvényt egyszerre akarja megmenteni az írók számára és a kultúrpolitika számára. A „szakító” Illyés és az „együttműködő” Illyés – az összekötő Illyés két nézete.

Jegyezzük meg: Csoóri Sándor ekkori pozíciójában is benne van – módosult alakban – ez a kettősség.

Egyfelől az ő „szakító” gesztusai határozottabbak. Illyés októberben nem ír alá az első nagyobb szabású, vízvá-

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Maróti: Illyés és a kultúrpolitika. In: Költő felelji, 39–40. o.

lasztó jellegű aláírási akcióban, amely a Charta 77 aktivistáinak prágai perére válaszolt. Csoóri aláír. (Illyés stilisztikai módosítást kér nyilván azzal a szándékkal, hogy időt nyerjen a konzultációra – hisz a nyúlfarknyi szövegben sok stilizálnivaló nincs –, a konzultációk eredményeképpen a PEN-hez küldendő külön írólevél gondolata merül fel, amelyről viszont Aczélnak személyes találkozó keretében sikerül lebeszélni az írókat, Illyést, Vast, Juhászt, Weörest stb.⁵⁹ Illyés csupán a politikai töltettel nem rendelkező és a legális sajtóban már megjelent temetési beszédével – ahogy a Knopp-jelentés mondja: szimbolikusan – szerepel a Bibó-émlékkönyvben. Csoóri viszont aktív szerkesztőként és egy politikailag nem éppen töltetlen verssel működik közre. Csoóritól olyasféle gesztusok, mint az 1977-es születésnap, évfordulós cikkek, vagy Aczél megtámogatása az 1980-as pártkongresszus szünetében, elképzelhetetlenek lettek volna.

38 Másfelől Aczél és Pozsgay Csoóri Sándorral (és Kósa Ferencsel, Juhász Ferencsel) beszél meg éppen ebben az esztendőben a nagy irodalompolitikai, kultúrpolitikai átrendezkedést, minisztériumszervezést és az ehhez kapcsolódó személyi ügyeket. Illyés ezt már csak távolból – a Naplójegyzetek tanúsága szerint elsősorban éppen Csoóri beszámolóin keresztül figyeli.

Az év végére Illyés visszatér a közéleti kezdeményező szerepbe. Az évzáró ünnepeken elindul tőle az a két kezdeményezés, amely élete utolsó éveit meghatározta: a Bethlen Gábor Alapítvány és a Hitel.

A történet vége

Illyés a hatalomhoz (és Aczélhoz) való viszonyának sem helyreállítására, sem átrendezésére nem vállalkozik már nyolcadik évtizedének vége felé járva. Az öregség, a betegség, a depresszió jogán lebegtetni politikai elhelyezkedését.

1980 végén Kádár szeretné Illyéssel

feldiszíteni a Hazafias Népfrent új elnökségét, merthogy „így lenne külföld felé is teljes a nemzeti egység”. Illyésnek a napló számára sincs politikai válasza, csak személyi és „idegzeti”: Kálai Gyulával egy asztalhoz?! „A fő ok tán ez (az idegzeti).”⁶⁰

Aczél kerülése ekkor már – tán a júniusi beszélgetés óta – nem egyértelmű politikai jelzés, hanem a viszony politikai (újra)értelmezésének kerülete: „nem kellemetlen nem-érintkezés”. 1981 márciusában írja ezt, amikor Aczélnál való közbenjárásra ösztönzik őt Csoóri és Sinkovits részvétele végett az amerikai Bartók-ünnepségeken: „Törjem tehát meg a köztünk kialakult nem kellemetlen nem-érintkezést? Ha pedig nem, enyém a »mulasztás.«”⁶¹ Októberben: egy-másfél éve az első telefonbeszélgetés Aczéllal: Aczél: „– Sokat emlegetünk. – Mi is. Nehéz napjaid lehetnek.” Ez utóbbi megjegyzést azután megbánja Illyés a beszélgetést követő depresszió mélypontján.⁶²

Amilyen ritkán jelenik meg ekkortájt Aczél Illyés életében, olyan gyakran jelenik meg a naplójegyzeteiben: egy irritálóan nyitott kérdés megszemélyesülése. És az irritálóan nyitott kérdésre – a válaszkerülő válasz keresése. A válaszkerülő válasz – a perszonalifikált válasz, a módszertani válasz. („A miért helyett csak a hogyan / keresi majd, mivel / érdekesek az emberek. / Így jut el az emberhez az intézmény helyett” – ahogy az ördög jósolja Dosztojevszkij posztuszibériai öregségére Cseh Tamás szájából.) Ekkoriban íródtak azok az Aczélra vonatkozó megjegyzések, amelyeket „A gazda” című fejezetben idéztünk. Azokhoz toldjuk az alábbi: Aczél „fő fogyatékosága: minden apró munkát is maga irányít, ezért nem látja az alapvonalat, a lényeges tennivalót”.⁶³ Illyés Aczélra hárítja át a saját bizonytalanságát – Aczél „alapvonalát” illetően.

A miniszterelnök-helyettes aprómunkásságára vonatkozó megjegyzést ihlető tény: Aczél hosszú órákat tölt Illyés karácsonyi cikkének polírozásá-

⁵⁹ Ld. Illyés: Naplójegyzetek 1979–1980, 157–158. o.

⁶⁰ Uo., 292. o.

⁶¹ Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983, 33. o.

⁶² Uo., 117. o.

⁶³ Uo., 298. o.

val, „ötödrangú jelzők felesleges változtatásával”.

Illyés utolsó éveiben mélyül a kiszorítottság érzése. Egyre idegenebbnek érzi magát az Új Tükörben is. 1980 februárjában már azt kérdezi a naplójától: „Nem kellene tehát ebből a lapból is „kivonulni».”⁶⁴ A Népszabadság 1981-es újrólévi száma kapcsán megjegyzi, hogy „...ma törvény, hogy ugyanonnan, ugyanilyen alkalmakkor csak egy kicsit is nemzeti érzékenységgű író-publicista már végleg kiszorul. (Gondolom, olyan megalázó cenzúráskodások után, mint jomagam.)”⁶⁵ 1981 karácsonyán a Magyar Nemzetből is kiszorítja őt a „megalázó cenzúráskodás”. Amire addig nem volt példa: a karácsonyi írással kapcsolatban nem tudott, illetve nem akart megegyezni az előolvasó politikusokkal a húzásokban, és visszavonja a cikkét (A felpatlanó labdát).⁶⁶

1982 májusában a bécsi televízió számára – később a Szabad Európa által is sugárzott – interjút ad 56-ról és Nagy Imréről, amelyben a korábbi külföldi interjút jellemző taktikus visszafogottságnak alig van nyoma.⁶⁷ Júniusban a nevét adja egy olyasféle tiltakozáshoz, amilyenekhez korábban sose adta. Igaz, a tiltakozás oka (a demokratikus ellenzék vezetőinek példátlanul durva zaklatása, tömeges utcai követése, gáncsolása, lezsizidózása) is olyan volt, amire korábban nem volt példa.⁶⁸

Megemlékezvén a „felmelegedő urbanus harcikedvről”, **Eörsi István** „farkas-sötétségű szempontjairól”, a naplójegyzetek hangvétele is közelíti a „népi szárny” harcos arcvonalaéhoz.⁶⁹

Mindazonáltal Illyés ebben az időszakban sem vállalja a jelzést adó távolmaradást sem a pártkongresszusról 1980-ban, sem Kádár hetvenedik születésnapjáról 1982-ben.⁷⁰

A Bethlen Gábor Alapítvány története karácsonyokhoz kötődik. 1979 karácsonya szülte a gondolatot, 1980 karácsonyára készült el az első alapszabály, 1982 december 23-án, amikor

Illyés utoljára mutatkozott társaságban lelkesnek, tettekre sznek, életkérésőnek, akkor is a Bethlen Alapítvány ügyei tartották fenn a tettekre szségét.⁷¹

Két hónappal ezután Illyés naplójegyzetei megszakadnak. A hátralévő két hónap történéseit Flóra jegyzi föl. Ami a külvilágot és a közvilágot illeti, ennek a két hónapnak a középpontjában is az Alapítvány és a Hitel áll. Flóra naponta bombázza az illetekeket valami Illyésnek mondható, jó fejleményért az Alapítvány ügyében. „Hogy örüljön még a megalapításnak.”⁷² Illyést „a halálos ágyán is az gyötri: még egy folyóiratot sem kaphatott ebben a világban”.⁷³

Ennek a két ügynek a tárgyi jelentőségén túl szimbolikus jelentősége volt. A jelentősége: Illyés személyiségének és magatartásának az értéke. Hogy ez elég erős-e a rendszer intézményi logikájának megtöréséhez. Hogy ebben a megtörésben igazolódik-e vagy ebben a kudarcban cáfolódik-e az a magatartás. Soha addig nem fordult elő, hogy lényeges, mi több, „kényes” közügy támogatására hazai magánkezdeményezésre magánalapítvány jöhetett volna létre. Soha addig politikai szervektől független kezdeményezésre, civil kezdeményezésre politikai jelentőségű lap nem született. Illyés halála után sem, egészen a rendszer bomlásáig. A Hitel éppúgy nem születhetett meg, mint az Eszmélet, a Liget, a FIJAK által igényelt lap, a legális Beszélő stb. Senki ilyen engedélyt nem kapott. Az egyetemek körül szerveződött kis példányszámú, ritkán megjelenő folyóiratok, a Medvetánc és a Századvég is csak az engedélyeztetési eljárás kiskapuján fértek át, a népiek által igényelt, országos hatású, gyakran megjelenő lap viszont nem férhetett át ilyen kiskapun. A Bethlen Gábor Alapítvány csak Illyés halála után két és fél évvel jött létre, és csak 1988-ban oszthatott először díjat. A Hitel is ebben az évben jelenhetett meg.

⁶⁴ Illyés: Naplójegyzetek 1979–1980, 193. o.

⁶⁵ Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983.

⁶⁶ Magyar Nemzet emlékkönyv 1938–1988, 279. o.

⁶⁷ Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983, 173. o.

⁶⁸ Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok, 169. o.

⁶⁹ Illyés: Naplójegyzetek 1979–1980, 274. o.

⁷⁰ Naplójegyzeteit e két alkalomról főntebb már idéztük.

⁷¹ Kiss Ferenc Naplója. Életünk 1996/1, 40. o.

⁷² Illyés: Naplójegyzetek 1981–1983, 245. o.

⁷³ Uo., 251. o.

Az utolsó hónapokban Aczél és Illyés között ismét van személyes találkozás. Decemberben Aczél beszámol Illyésnek romániai tárgyalásairól, arról, hogy reménytelen a helyzet. Illyés utolsó bejegyzése Aczélról ekkori: „Töprengő, vivódó, tehát becsület-igényes (ő, Aczél).”⁷⁴

Flóra bejegyzése szerint a kórházban az utolsó családon kívüli látogató is Aczél. Április 14-én Illyés még összeszedi magát az Aczállal való találkozássra, másnap meghal.⁷⁵

A föntiek azt sejtetik, hogy Illyés utolsó éveiben kimozdult szövetségi pozíciójából, tett néhány lépést a szövetségi státus feladása felé vezető úton. Nem többet – testi és idegi állapota, öregsége miatt, a lap és az alapítvány reménye miatt. És azért sem, mert már nem érte meg 83 őszét, a Csoóri és Duray elleni emlékezetes sajtótámadást és a Mozgó Világ elleni támadást.

40 Illyés és Aczél történetének van még egy utóírata. Aczél beszéde Ozorán 1985. október 31-én Illyésről. Ekkor „rehabilitálja” Aczél az „Egy mondat a zsarnokságról”-t. Azt a verset, amely miatt Illyést 1957–59-ben hiába próbálta abjuráltatni a hatalom. Például Aczél. „Nem Illyésen, nem is versén múlt, hogy a mű akkor az indulatok robbantói, továbberosítói... kezében válhatott fegyverré. A költő és az ország közösen megtett útjának nagyságáról tanúskodik, hogy a vers ma már harmonikusan illeszkedik az illyési életműbe, történelmünkbe.”⁷⁶

Aczél itt Illyéssel méltatja „a szellem embereinek összebékítését” célzó nagy kísérletet. Nem említve, de: sapienti sat, hogy abból a születésnapicikkből idéz, amelyben Illyés e kísérlet védnökeként őt méltatja. Aczél össze-

méltatja magát Illyéssel, összeméltatja Illyés szövetségi kísérletét és a magáét. Illyéstől búcsúzva búcsúzik a kultúrpolitika trónusától. Az „Egy mondat...” és a történelmünk harmóniájának mértékét rögtön mutatja a beszéd történelmi másnapja.

Aczél beszéde akkor hangzik el, amikor az „Egy mondat...” Magyarországon még kizárólag szamizdatban olvasható. A Szépirodalmi Kiadónál azonban már kiadás alatt áll Illyés versgyűjteménye, a Menet a ködben, amelyben harminc év után először jelenik meg legálisan az „Egy mondat...”. A forradalom utáni harmincadik évben. Egyik jeleként annak, hogy volt olyan alternatíva, amely a harmincadik évfordulóra a forradalom értékelésében bizonyos elmozdulást, illetve az 56-ról való legális beszéd lehetőségében valamilyen bővítést tervezett. Ennek jele Aczél és Újhelyi Szilárd most nyilvánosságra hozott levélváltása is 1985-ből,⁷⁷ de az a Mozgó Világ októberi számában megjelent interjú is, amelyben Berecz János még egyáltalán nem azzal a hangvétellel és részben nem is azzal a koncepcióval beszél az „ellenforradalomról”, mint 1986-ban, amikor Aczél trónjának örököseként személyesen ült rá a képernyőre, hogy demonstratív módon megerősítse a forradalom 56–57-es értékelését, és személyes súlyával dőljön rá minden módosítási kísérletre. Aczél még 1989-ben is ezért visszamerevítésért próbálta „abjuráltatni” Bereczet a Központi Bizottságban.

Ennek a restaurációs erőlködésnek, radikális önkritikátlanságnak és bűntudatlanságnak a közepébe gyónta bele a rendszer az „Egy mondat...”-ot. És ennek a ténynek harminc évre visszamenő jelentése van.

⁷⁴ Uo., 202. o.
⁷⁵ Uo., 256. o.

⁷⁶ Aczél: Az értől az érig. Új Tükör, 1985. november 10.
⁷⁷ Kritika 1996/2.